

לחקר הכינויים והתארים

א. אבא

מ"ב לרנר

לע"נ הגר"ש ליברמן ז"ל

פתחה *

אחת התופעות המאפיינות את עולמם של חז"ל היא השימוש בתארים ובכינויים שונים, הבאים לבטא את מעמדם ואת אופיים של נושאייהם.¹ חשוב אפוא, להבין את משמעותו של התואר, או של הכינוי, ואת שימושו המדויק.

שאלה זו כבר הטרידה את הקדמונים, במיוחד בכל הקשור לתארי החכמים המקובלים רב, רבי ורבן.² אך רבים הם הכינויים והתארים, שטרם זכו להגדרה מסכמת ולהסברת שימושם המדויק. נסיון ראשון של כינוס כל החומר המפורז, הצעתו והגדרתו, נעשה על-ידי הרב א' אורנשטיין בחיבורו המקיף: 'אנציקלופדיה לתארי-כבוד בישראל - אוצר תארים וכנויים לסוגיהם, מימי המקרא עד סוף ימי הגאונים'.³ אך פרטים רבים מנושא זה ראויים לדיון מחודש ושיטתי, הן בגלל חוסר תשומת הלב לצדדים המתקררים וההיסטוריים, והן בגלל הערכים והמקורות החסרים בחיבורו של הרב אורנשטיין.⁴

- תודתי נתונה לד"ר ב' ליפשיץ (ירושלים), ולד"ר נ' עמינח (תל-אביב) שקראו את המאמר בעיון וטרחו להשיב לי תשובות שונות, ובמיוחד לפרופ' מ"ע פרידמן על הערותיו המאלפות.
1. אין ענייננו כאן בשמות החכמים המשמשים ככינויים אישיים, אלא בכינויים המשותפים למספר חכמים, אישי תנ"ך וכדומה. השמות והכינויים האישיים כבר זכו לשורה של מחקרים, עיין לדוגמא בספרות הרשומה אצל צונץ-אלבק, הדרשות בישראל,² ירושלים תשי"ד, עמ' 445, הערה 53, והוסף עליו: ז"ה לויטרברג, 'שמות החכמים וכינוייהם', הגרן, א (תרנ"ח), עמ' 61-64; ש' קליין, 'לחקר השמות והכינויים', לשוננו, א (תרפ"ט), עמ' 325-350; שם, ב (תר"ץ), עמ' 260-272; הנ"ל 'לחקר הכנויים והתארים', ספר זכרון לאדוארד מאהלר, בודפשט 1937, החלק העברי, עמ' 3-15; ר' מרגליות, 'לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תש"ך (ועיין מה שכתבתי: החינוך, לד, תשרי תשכ"ב, עמ' 122-124).
2. השווה ערוך ערך 'אביי': ב"מ ליון, אגרת רב שריירא גאון, חיפה תרפ"א, עמ' 123 ואילך; חיבור יפה מהישועה לרב נסים גאון, מהד' הירשברג, עמ' מד-מו, והשווה להלן, הע' 16.
3. ארבעה כרכים, תל-אביב תשי"ח-תשכ"ד. חיבור זה האוצר בקרבו חומר רב וחשוב ביותר טרם זכה לתשומת לב הראויה.
4. בין הערכים החשובים הנעדרים מכרך א' בלבד, ניתן למנות: 'אבינו'; 'בר אביי' (השווה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לראש השנה, עמ' 1062, הערה 34; א"ש רוזנטל, 'הכתובת מגבעת המבטרה', פרקים, ב (תשל"ה), עמ' 348-349, הערה 49); 'ברבי' ועוד. יש לציין שבמאמרו הנזכר של הרא"ש רוזנטל ז"ל מצויים כמה דיונים חשובים בתארי כבוד שונים.

במאמר שלפנינו נעשה ניסיון לברר את אופיו ואת שימושן של התואר 'אבא', שהוא, ללא ספק, אחד התארים (והכינויים?) הנפוצים בספרות חז"ל.⁵

א. אבא

לחכמים שונים, רובם מימי הבית השני ותקופת התנאים,⁶ ניתוסף הכינוי 'אבא' לפני שמותיהם הפרטיים, כגון: אבא שאול בן בטנית;⁷ אבא שאול;⁸ אבא יוסי בן חנן; אבא חנן (חנין) וכדומה. מדברי הרמב"ם עולה, לכאורה, שהכינוי 'אבא' משמש תואר כבוד, בדומה לתארים מקובלים 'רבן' ו'רבי'. בהצביעו על דוגמת אבא שאול, כותב הרמב"ם שהחכמים המכונים 'אבא' עומדים כמעלה אחת עם החכמים המכונים 'רבי': 'ומכנה אנשי דרגה זו [=רבי] גם בשם אבא, כגון אמרו אבא שאול'.⁹ מתוך עיון ברשימת החכמים שלשמותיהם ניתוסף התואר 'אבא' - ולו יהא זה עיון שטחי גרידא - מתברר שמלבד אבא שאול הידוע, שדבריו הובאו פעמים רבות במשנה, בתוספתא, במדרשי ההלכה ובשני התלמודים, קשה לגלות כרשימה זו שם של תנא או אמורא נוסף בעל שיעור קומה, שניתן לסווגו בין עמודי התווך של ההלכה והאגדה, כדוגמת החכמים המכונים בתואר 'רבי'. דומה שכבר הרגיש רש"י בכך ש'אבא' הינו תואר הרבה פחות מכוּבד מ'רבי',¹⁰ שעה שפירש: 'היו רגילין

5. עפ"י סקירה שטחית בספרות חז"ל - משנה, תוספתא, מדרשי הלכה, בבלי, ירושלמי ומדרשי האגדה - נראה לומר שמצויים למעלה משלושים חכמים ואישים המכונים באופן קבוע בתואר 'אבא'. מן הראוי להקדיש דיון מיוחד לחכמים בעלי תואר זה במקורותינו. מובן מאליו, שאין להסתפק בעבודתו של ק' קוהלר, (להלן, הערה 21) שמלפני שמונים שנה.
6. על השימוש בכינוי 'אבא' אצל חכמים מתקופת האמוראים, עיין להלן, נספח א'.
7. חכם מימי הבית השני, השווה שבת כד: ה; תוס' ביצה ג: ח, מהדורת ליברמן, עמ' 295 ועוד. על השם 'בטנית' השווה ש' קליין, לשוננו, ב (תר"ץ), עמ' 262-263.
8. על זמנו של חכם זה ידובר להלן. מן הראוי לציין שהכינוי 'אבא' מצוי הרבה אצל חכמים בשם 'שאול'. מלבד אבא שאול בן בטנית הנ"ל ואבא שאול סתם, נמצא: אבא שאול בן אימא מרים; אבא שאול בר נש (בר רמש?); אבא שאול בן ננס, עיין בערכיהם אצל א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, עמ' 1106-1108. ויש למחוק שם את הערך 'אבא שאול בן חוני' שכן בתוספתא (מקואות ג: ח, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 655) הגירסה היא: 'אבא יוסף בן חנן, ועיין ש' ליברמן, תוספת ראשונים ד, עמ' 13; חסדי דוד לסדר טהרות, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' כא. אגב, אבא שאול בן ננס נזכר באבות דר' נתן, נו"א, ריש פכ"ט, מהדורת שכטר, עמ' 87, ולא כפי הרשום אצל הרב היימאן.
9. הקדמה לפירוש המשנה - תרגום עברי של הרב קאפח במהדורתו (עם המקור הערבי), ירושלים תשכ"ג, עמ' נו ('הפרק השביעי').
10. רש"י לברכות טז ע"ב, ד"ה: 'אבא פלוני אמא פלונית'.

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

לומר 'אבא פלוני' ו'אמא פלונית'... כעין שאנו קורין עכשיו 'מר פלוני' 'מרת פלוני'.¹¹ לעומת קביעתו של הרמב"ם, שהזכרונה לעיל, מציינו אצל ר' יוסף בן יהודה בן יעקב אבן עקנין, אחד מבני דורו וממערציו,¹² שבחיבורו 'מבוא התלמוד' שאב הרבה מהקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה,¹³ שהכינוי 'אבא' אינו שווה לתואר 'רבי' אלא למטה ממנו.¹⁴ ככל הנראה, סדר התארים והכינויים לפי חשיבותם (בסדר יורד) בשיטת ר"י אבן עקנין הינו: שמו - רבן - [רבין]¹⁵ רב - אבא.¹⁶ לכאורה, חולק כאן ר' יוסף בן יהודה על הרמב"ם. ברם, חשוב להדגיש שברשימת החכמים נושאי הכינוי 'אבא' אצל אבן עקנין, אנו מוצאים את 'אבא שאול בן בטנית' ועוד מספר חכמים 'הנוזרים בברייתות', אך למרבה הפלא, 'אבא שאול' סתם נעדר מרשימה זו. כלום ניתן לשער שר"י אבן עקנין שייך את 'אבא שאול' הידוע לקבוצה השלישית ('רבי')¹⁷ על מנת שלא לחלוק על דברי הרמב"ם? ושמא בעקבות השערה זו נוכל אף אנו לרדת לסוף דעתו של הנשר הגדול בכתבו: 'ומכנה אנשי דרגה זו [=רבין] גם בשם אבא, כגון אמרו אבא שאול',¹⁸ וניתן

11. והשווה ז' פרנקל, דרכי המשנה³, תל-אביב תשי"ט, עמ' 186, הערה 1. ואולם יש לזכור, שרש"י מתייחס לשימוש של תואר זה אצל עבדים ושפחות, ולא אצל חכמי המשנה והתלמוד.
12. עיין עליו: א"ש הלקין (מהדיר), התגלות הסודות והופעת המאורות - פירוש שיר השירים לר' יוסף בן יהודה בן יעקב אבן עקנין, ירושלים תשכ"ד, הקדמה, עמ' יא-יד.
13. מבוא התלמוד, מהדורת צ' גרץ (השווה א"ש הלקין, שם, עמ' יד), ברעסליא תרל"א. על שימוש של ר"י אבן עקנין בהקדמת פירוש המשנה ובפירוש המשנה של הרמב"ם, עיין בהערותיו של ר' רייפמאנן, 'שומרי המבוא', אוצר הספרות, ג (תרמ"ט-תר"ן), דברי תורה וחכמה, עמ' 43 ואילך, ובמיוחד בהערות 104; 107 (וצריך לומר שם: פ"ג: פ"ד: פ"ז); 110.
14. מבוא התלמוד, שם (לעיל, הערה 13), עמ' 20.
15. בכתב-היד היחיד של חיבנר זה (כ"י פריז 765 - ס' 24,844) 181 ע"א, חסרה הפיסקה הדנה בתואר 'רבי', אך כבר עמד ר"י רייפמאנן, שם (לעיל, הערה 13), עמ' 55, הע' 108 על חסרון זה והשלימו. ונעיר דרך אגב שלנקודות שרשם גרץ בסוף החלק הי"א של מבוא התלמוד, שם אין זכר בכתב-היד, ולפיכך יש למוחקן.
16. 'אבא' אינו נזכר בערוך ערך 'אביי', אך ככל הנראה נרמז שם בסופו: 'זאת לן נמי חד דוטר מינייהו', לפי הסברו הקולע של ר"י רייפמאנן, שם (לעיל, הערה 13), הערה 109, העונה על התלבטותיו של ח"י קוהוט, ערוך השלם, א, עמ' 9, הערה 6. וחשוב לציין כאן את לשונו של כ"י אוקספורד: '...דוד מינייהו' (= חוץ מהם), עיין מהדורת לוין (לעיל, הע' 2), עמ' 127. על לשון 'דוד' השווה דבריהם של ש' אברמסון, קרית-ספר, יט (תשי"ב), עמ' 89 (= עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 249; שם עמ' 254) ש"ח קוק, תרביץ, טו (תש"ד), עמ' 126-127 (= עיונים ומחקרים, א, ירושלים תשי"ט, עמ' 268). ויש להוסיף עליהם: אוצה"ג לנדרים, עמ' 20; תשוה"ג מרמרשטיין, עמ' לד, הע' לו; שם, עמ' לה, הע' מב. ועיין כעת: רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 138, הערה 36; א"ש רוונטל, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 195 הערה 9; הנ"ל, ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 239, הערה 16.
17. השווה לעיל, הערה 15.
18. רמב"ם, שם (לעיל, הערה 9).

לשער שלדעת הרמב"ם, אבא שאול בלבד, ולא כל החכמים בעלי הכינוי 'אבא',¹⁹ הוא במעלה אחת עם החכמים המכונים 'רבי'²⁰. ק' קוהלר²¹ ביקש להוכיח שהכינוי 'אבא' שייך לכת האיסיים, וטען, ששימוש אצל חכמינו בא לציין חכם שמוצאו מן האיסיים. על השערה נועזת זו כבר השיגו החוקרים בטוב טעם ודעת.²² לאחר גילויין של מגילות מדבר יהודה, ברור מאליו שאין כל יסוד להשערות של קוהלר. הנחה נוספת של קוהלר, והיינו, שהכינוי 'אבא' ניתן לחסיד העוסק במעשי צדקה, אינה בטוחה אף היא. אם כי מצויות דוגמאות לכך אצל מקצת מן החכמים כגון: אבא חלקיה, אבא הושעיה איש טרייה, אבא תחנא חסידא ועוד,²³ עדיין נשאלת

19. ויש לדייק בדברי הרמב"ם, שכן בכל שאר הדרגות והסיווגים של החכמים הזכיר מספר דוגמאות, ואילו לגבי 'אבא' השווה במעלתו ל'רבי', הצביע על אבא שאול בלבד. מסקנה זו היא מחוייבת המציאות גם מנקודת מבט אחרת. ברשימת חכמי המשנה, אין הרמב"ם מונה אף לא חכם אחד נוסף על אבא שאול, כבעל הכינוי 'אבא' (ועיין היטב בהערת הרב קאפח, שם, עמ' נ, הערה 55 בקשר ל'אבא אלעזר בן דלעאי', והוא במקוואות ב:י). מסתבר שלא החשיב את החכמים הנוכחים כמשנה רק פעם אחת בלבד, והשווה לדבריו של ח' אלבק, מבוא המשנה, ירושלים תש"ד, עמ' 216 ורשימותיו שם, עמ' 234-236. אליבא דאמת, אבא שאול בן בטנית נזכר במשנה פעמיים, אך לא בקשר להלכות שמסר, אלא במסגרת הנהגה שהנהיג ומעשה שעשה, והוא אמנם נרשם ברשימה נפרדת של הרמב"ם (הפרק השני: במניין החכמים שזוכרו במשנה בגלל מעשה שאירע בזמן אחד מהם וכו').

20. בדבר מקור תלמודי אפשרי לשיטת הרמב"ם עיין להלן בדיון המיוחד על אבא שאול ובהערה 84.

21. K. Kohler, Abba, Father – Title of Spiritual Leader and Saint, *JQR (OS)*, 13 (1901), pp. 567-580.

22. A. Büchler, *Types of Jewish-Palestinian Piety from 70 B.C.E. to 70 C.E. – The Ancient Pious Men*, London 1922; הנ"ל, עם הארץ הגלילי (תרגום מגרמנית י' אלדד), ירושלים תשכ"ד, עמ' 239; א"א אורבך, 'מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ-ישראל', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ב (תשכ"ה), עמ' 41-42, הערה 36; הנ"ל, חז"ל – פרקי אמנות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 437, הערה 13; ש' ספרא, 'משנת חסידים בספרות התנאים', בתוך: והנה אין יוסף – קובץ לזכרו של יוסף אמוראי, תל-אביב תשל"ג, עמ' 137-139.

23. השווה אצל הרב אורנשטיין, שם (לעיל, הע' 3), עמ' 102-104, סעיף ד'. על 'אבא בנימין', השווה ר"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1303, בסוף ציון ג'. על 'אבא תחנא חסידא', השווה להלן, נספח א' ובהערה 96 שם. דוגמא מאלפת לשיטה זו היא, לכאורה, 'אבא יוסי בן קטנית' (בכ"י ערפורט: 'קטנית') שעם מותו 'נתקטנה חסידות מישראל (בכ"י ערפורט: בטלה חסידות)... שהוא קוטנה של חסידות' (תוס' סוטה טו: ה, מהדורת ליברמן, עמ' 240), השווה קוהלר, שם (לעיל, הערה 21), עמ' 574, סעיף 7. ברם, בכל נוסחאות המשנה (סוטה פ"ט מט"ו): 'ד' יוסה (יוסי) קטונתן' (וכן הוא בכ"י קאופמן ובהוצאת לו ועוד, השווה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לסוטה, עמ' 762, שו' 50-52), והכינוי 'אבא' ליתא.

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

השאלה, מדוע חכמים כדוגמת ר' חנינא בן דוסא ור' פנחס בן יאיר המפורסמים במעשיהם הטובים ובחסדיהם, לא נתכנו אף הם בתואר 'אבא'²⁴?

א' ביכלר הקדיש מקום לבעיית הימצאו של הכינוי 'אבא' אצל חכמים מסוימים, במסגרת מחקרו על עמי-ארצות וחכמים בארץ הגליל.²⁵ לדעתו, ניתן להסיק, במידה רבה של ודאות, מהרשימה של נושאי הכינוי 'אבא', 'שכיניו זה מיוחד היה לחכמי הגליל',²⁶ ואילו החכמים שהוסמכו בארץ יהודה נקראו בתואר 'רבי'. אם כי אין להקל ראש בחקירתו של ביכלר, דומה שכאן אף חכם זה מודה במקצת בכתבו שאכן 'אנו מוצאים חכמים ביהודה המכונים²⁷ "אבא",²⁸ אלא שלדעתו, אלה הם חכמי הגליל ששהו ביבנה, וכי את הכינוי הנזכר 'הביאוהו עמם מן הגליל'.²⁹ אך מה יגיד ביכלר אל 'אבא שאול בן בטנית שהיה חנוני בירושלים כל ימי חייו' (תוס' ביצה ג: ח)?³⁰ באופן עקבי ובצורה מלאכותית למדי מבקש ביכלר להסיק שכל חכם נושא הכינוי 'אבא', שאין מקומו ידוע, מוצאו מן הגליל.³¹ סיכומו של דבר – שיטתו של ביכלר מלאת הסתירות אינה יכולה לשמש כבסיס לפתרון שאלתנו. לאתרוגה, הציע מורנו הר"י קוטשר ז"ל³² לבאר את השימוש בכינוי דגן בעקבות משמעותה של התיבה 'אבא' בשפה הארמית: 'אבי'. לדבריו, תיבה זו היא 'כינוי של חיבה למורים, לזקנים מכובדים³³ וכיו"ב בארמית הארץ-ישראלית ובלשון חז"ל (השווה במקרא: "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו" מל"ב ב: יב).³⁴ אך גם כאן נשאלת השאלה מדוע ניתן כינוי זה לחכמים מסוימים, ולא לכלל החכמים, המתעטרים דרך קבע בתואר השכיח

24. השווה א' ביכלר, עם הארץ הגלילי, שם (לעיל, הערה 22), הערה 126.
25. שם, עמ' 236–239.
26. שם, סוף עמ' 238 (ההדגשות שלי). ונראה לומר שבזאת חזר בו ביכלר מהשערה קודמת שלפיה מקור התואר 'אבא' הוא 'כבית המדרש שבדרום או בכהנים שהסתופפו בו' (הכהנים ועבודתם, [תרגם נ' גינתון], ירושלים תשכ"ו, עמ' 26).
27. כך צריך לומר! בתרגום אלוד: בשם.
28. שם.
29. שם, עמ' 239.
30. וכי יהיו להעלות כאן את תירוצו של רב אשי: 'תרי ירושלים הור' (ערכין לב ע"ב)? והרי אף רב אשי מודה ש'תרי ירושלים' הנ"ל היו ביהודה, עיין שם בתוספות, ד"ה: 'הכא נמי'. ככל הנראה, דבריו של ביכלר הנ"ל (לעיל, הע' 26), מתייחסים אך ורק לחכמים שפעלו אחרי החורבן.
31. על מקום מושבו של אבא יודן אדון בע"ה במסגרת אחרת.
32. י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 1.
33. ניתן לחזק את דבריו עפ"י רש"י לסנהדרין קיג סוף ע"א, ד"ה: 'אבא אליהו', ועיין בדבריו להלן בפרק 'אבא אליהו'.
34. דברי צער והספד של אלישע (התלמיד) על אליהו (ר"ב). קריאה זו אף אומצה על-ידי יהואש מלך יהודה על אלישע, השווה מ"ב יג: יד (מובא גם בספרי, ראה להלן) וראה גם מ"ב ו: כא, עיין שם היטב! ועיין עוד להלן. נספח ב', ד"ה: 'אם בחייו'. על אליהו כרבו של אלישע, עיין מכילתא בשלח פתיחתא, מהזורת הורוביץ-רבינ, עמ' 78: סוטה יג ע"א ועוד.

רבי? והלא דבר הוא – על אף דרשתם של חז"ל 'כשם שהתלמידים קרויים בני, כ"כ הרב קרוי אב' 36 (ספרי ואתחנן, פיסקא לד, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 61), יש לציין שהכינויים 'אבי' 'אבא' וכדומה בדברי התלמידים אל רבותיהם, הם נדירים למדי. 37 לעומת זאת, פניותיהם של חכמים לתלמידיהם בלשון בני (ובארמית: 'ברי') מצויים הרבה. 38
דומה שאת משמעותו המדויקת של הכינוי 'אבא' ניתן לקבוע על-פי השוואה והיקש עם הכינוי המקביל 'אמא'. 39 כינוי זה מצורף לעתים לשמותיהן של נשים, כגון: אמא שלום 40 (אשתו של ר' אליעזר בן הורקנוס) ואמא מרים (אמו של אבא שאול). 41

35. כלומר: 'שננתם לבניך (דב' ו: ז) – אלו תלמידך, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרויים בניים....' (ספרי שם), והשווה רמב"ם, הלכות תלמוד תורה א: ב ושם ה: ב; 'וצריך אדם להזהר בתלמידו ולאהבם שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא'. וכן החזיק אחריו ר' יוסף אבן עקנין, בעל 'מבוא התלמוד' (לעיל, הערה 13): 'שינהג עם תלמידו כמו שינהג עם בניו, ויחשב כאילו הם בניו' (ספר מרפא הנפשות, פרק כ"ז, תרגם ש' עפפנשטיין, ספר היובל לנ' סוקולוב, ווארשא תרס"ד, עמ' 373). וכדאי לציין שבנידון זה היה הרמב"ם לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים, ויחס אבהי זה לתלמידו משתקף יפה מתוך איגרותיו לר' יוסף בן יהודה: 'ראוי שידע כבוד תלמידו הנעלה ובגנו היקר... (א"ח פריימן, 'תשובת הרמב"ם לר' יוסף המעברי תלמידו', ספר היובל ל"ב"מ לוי, ירושלים ת"ש, עמ' לו); '... כיצד מתרעם בני... (אגרות הרמב"ם, מהדורת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ו, עמ' 54, שורה 8-9): 'וכל זה – חי ה' בניו' (שם, עמ' 55, שורה 18): 'אמנם בני, יש לדנוג לכף זכות (על רוגזו), לפי שאני אביו ורבו... (שם, עמ' 56, שורה 6-8) ועוד. והשווה למקורות שהובאו בהערה הסמוכה.
36. על יחס זה שבין הרב והתלמיד, השווה: מדרש עשרת הדברות, כ"י אוקספורד 2643, 55 ע"א (קטע גניזה): "'כבוד את אביך" (שמ' כ: ב) – לרבות רבך שלימדך תורה'; מדרש שיר השירים (גרינהוט) ד: י, מהדורת הרב ורטהיימר, עמ' פז: 'מה היין מגדל את הגוף, כך (תלמיד) חכמים מגדלין את ישראל, וכן אתה מוצא שאמר אלישע בשעה שפרש מאליהו אבי וכו' ולהלן בנספח ב'. על ההורים והחכמים כ'אבות הכל' עיין פירוש המשנה לרמב"ם לפאה א: א, מהדורת הרב קאפח, עמ' צד, ועיין היטב בכבא מציעא ב: יב, ובהערה הקודמת. ונראה לומר שזהו היסוד לפירושו של בעל מדרש החפץ לבר' מה: ח, מהדורת חבצלת, עמ' רמז: 'לאב לפרעה – מלמד ומורה לפרעה, שהמלמד נקרא אב וכן הוא אומר באלישע אבי אבי... (ויש למחוק את דברי המהדיר שבהערה 7, שם ולהוסיף ציון לספרי ואתחנן).
37. עיין להלן, נספח ב'.
38. השווה אצל הרב אורנשטיין, שם (לעיל, הערה 23), ערך 'בני', עמ' 479-488, ומובן מאליו שניתן להוסיף על הדגמאותיו כהנה וכהנה, ושמא כדאי להסמיק לכאן את האמור בירושלמי: 'תלמידיה דבר נשא חביב עליה כבריה' (ירוש' ברכות פ"ב ה"ח, ה ע"ב).
39. ורמזו לכך המקורות עצמם, השווה שמחות א: יא, מהדורת היגער, עמ' 101 ובמקבילות, ועיין בדבריו המאלפים של ר"י רייפמאן (להלן, הערה 46) שנאמרו, אמנם, ללא אסמכתא.
40. אולם לדעת רש"י (ב"מ נט ע"ב, ד"ה: 'אמא שלום') – 'כך שמה', והשווה לפירוש רש"י מהדורה קמא המובא בדקדוקי סופרים השלם לכתובות, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' שז, הערה 76.
41. ככל הנראה, המדובר כאן בתנא אחר שהתייחס על שם אמו (השווה תשובות הגאונים ליק, סימן י"ב, עמ' 9) ולא באבא שאול סתם, עיין כתובות פז ע"א (והשווה לעיל, הערה 8).

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

לעניות דעתנו, ניתן להעלות את מובנו של הכינוי המקביל 'אמא' באופן ברור למדי מסוגיית התלמוד למשנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס 'ארבע נשים דיין שעתן' (נידה א: ג). בין הנשים הללו נמנית גם 'זקנה', וכדיון התלמודי סביב הגדרת המשנה ל'זקנה': 'כל שעברו עליה שלוש עונות סמוך לזקנתה' (שם א:ה), מובאת דעתו של ר' שמעון בן לקיש: 'כל שקורין אותה אמה'⁴² ואינה מקפדת'⁴³ (ירוש' שם ה"ה, מט ע"ב). לניסוח זה שואל הירושלמי: 'ובדעתה הדבר תלוי?', ומתיר ר' אבין: 'כל שהיא ראויה להיקרות אימא'. מכאן משמע שהכינוי 'אמא' ניתן לאשה שעברה את גיל העמידה, ושעל-סמך קריטריונים מסוימים, חיצוניים בעיקרם,⁴⁴ היא נחשבת בעיני הבריות ל'זקנה', בין אם השלימה עם קביעה זו אם לאו. ושמא כדאי לציין שהשימוש בתיבה 'אמא' (ἡ μήτηρ) כפנייה אל אשה זקנה מכובדת רווח במקורות יוניים.⁴⁵

42. אמה = אמא (העירני מ' בר-אשר) וכן הוא בכ"י לייזן ובמקבילה שבכר"ר מו: יג, מהזרת תיאודור-אלבק, עמ' 473, בכמה כתב-יד. ובהמשך כאן: 'ואמה טביאת', ועיין כעת בקטע החדש ממעשים לבני ארץ-ישראל: 'הרי את עלי כאימה' (מ"ע פרידמן, תרביץ, ג, תשמ"א, עמ' 216, שו" 8). ומעניין שהכתיב 'אמה' מצוי אף בכ"י ואטיקן 111 של בבלי נידה ט ע"ב (פקסימיליה, ירושלים תשל"ד, 286 ע"א) ובשרידי הגניזה ובדפוסים ראשונים של הבבלי כתובות פז ע"א, ראה קדוקי סופרים השלם לכתובות, שם (לעיל, הע' 40), שורה 21, ועיין אוצר הגאונים לברכות, הפירושים, עמ' 22. במקביל מצינו את הכתיב אבה=אבא במקומות רבים, השווה בר"ר כב: יא מהזרת תיאודור-אלבק ראש עמ' 218; שם נח: ב, עמ' 620; י' נוה, על פסיפס ואבן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 136 ועוד. לכל העניין עיין: ש"י פרידמן, עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 15 והערה 26 שם; מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 60 ואילך; M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza*; Study, I, Tel-Aviv and New-York 1980, pp. 54-55. בבבלי נידה ט ראש ע"ב הנוסח הוא: 'אמא אמא', וכבר הגיה בעל מסורת הש"ס. מסתבר שנוסח זה הינו שיבוש מ' אמא בפניה' כגירסת כ"י מינכן וכ"י ואטיקן 111. 'אמא' (פעם אחת) גם בתוספות שם, ד"ה: 'כל' לפי דפוס ויניציאה ר"פ, והמדפיסים המאוחרים הגיהו את דבור המתחיל על פי נוסח הגמרא (העירני ח' כהן, איש לשון).

במקבילה שבכר"ר הגירסה היא: 'אימא (אמא פ) פלנית'. ולולא דמסתפינא הוה אמינא שגירסה זו היא גירסתו המקורית של הירושלמי, עיין להלן (לפני הציון להערה 57).

43. לשון הבבלי שם: ט ע"ב. '... ואינה בושה', וסמתבר שמחלוקת האמוראים ר' זיור ורבי שמואל בר רב יצחק, שם, משקפת את חילוקי המסורת בדברי ר' שמעון בן לקיש שבבבלי ושבירושלמי. מסורת הירושלמי נתמכת על-ידי המקבילה שבכר"ר הנ"ל (לעיל, הערה 42).

44. כגון: שערות לבנות (השווה ב"ק ס ע"ב: 'זקינה מקלטת לו שחורות'), עוד לא חלק, וקמטים (השווה ב"ק ע"א: '... נתעזן הבשר נתפשטו הקמטין'). אגב, מן הגמרא במ"ק ט ע"ב משמע שסתם 'זקנה' היא בת שישים שנה, ועיין היטב בב"ב קיט סע"ב (העירני א"ג אלינסון).

45. השווה: Aeschylus, *The Persians* 215, ed. Loeb, p. 126; Diodorus Siculus 8:37, ed. Loeb, p. 224; Theocritus 15:60, ed. Gow, p. 112; vid. *Commentary, ibid.*, p. 283. יש לשים לב לכך שבשני המקרים הראשונים מדובר באם המלך, ובמקור השלישי באחת מנשות הארמון.

אמור מעתה שאף לגבי הגברים בא הכינוי המקביל⁴⁶ 'אבא' לציין אדם שהגיע לגיל הזיקנה,⁴⁷ דהיינו – זיקנה פיזית. ניתן אפוא להסיק, ש'אבא' הוא למעשה אות של כבוד והערצה לזקנים מכובדים, הניתן לאנשים שעברו את גיל העמידה. יש לשים לב לכך, שכינוי זה אינו קשור בהכרח לדרגת למדנותם או גדולתם בתורה של נושאי. וקצת ראייה לדבר מן העובדה שבשתי הרשימות הקדומות ביותר של התארים שבמקורות חז"ל – בתוספת סוף עזיות (מהזרת צוקרמנדל, עמ' 460) ובערוך ערך 'אביי', (ערוך השלם, מהדורת קוהוט, כרך א', עמ' ז [מתשובות הגאונים])⁴⁸ – אין זכר ל'אבא' כתואר של חכם.⁴⁹ ניתן למצוא סיוע להשערה זו משמו של 'אבא קולון' שהיה 'גברא סב' (= זקן) ברומי (שהש"ר א: ו: ד, דפוס ווילנא ט ע"ג). באגדת חז"ל מסופר עליו, שבגין חכמתו הטכנית⁵⁰ ותחבולותיו זכו אנשי רומא להקים את מבני הקבע שלהם (שם). אין לדעת אם אבא קולון הנזכר היה יהודי או גוי,⁵¹ אבל אין זה מעלה או מוריד, שהרי במקורות קלאסיים, משמשת התיבה היוונית πάτερ (= אבא, וברומית: Pater), כפנייה מכובדת לאדם זקן.⁵² יתרה מזו – אצל וירגיליוס אף מצויה תיבה זו צמודה לשמו של נושא התואר, כדוגמת הצירוף, 'אבא פלוני'.⁵³ ניתן, אפוא, לשער שאף השימוש במונחים המקבילים ל'אבא' ו'אמא' בספרות

46. על הקבלה זו כבר עמד ר"י רייפמאן, שם (לעיל, הערה 13), עמ' 55, הערה 109 לפני כמאה שנה ('אימא לאשה הוא כמו אבא לאיש'). הקבלה זו מאוששת עליידי הברייתא המובאת בסמוך בסוגיית הירושלמי הנ"ל: 'אבא פלוני – אימא פלונית': 'אבא טבי – אמה טבייתא'.
47. על-פי הברייתא הידועה שבסוף מסכת אבות (ה: כא), ניתן לומר: 'בן ששים לזקנה, והשווה לעיל, הערה 44.
48. השווה: ב"מ לוין, שם (לעיל, הערה 2), עמ' 125–126. ואין בדברי הגאון, שם, סוף עמ' 127: 'ואית לן נמי דוד מינייהו' (עיין לעיל, הערה 16), לשנות קביעה זו.
49. אולם במתי כג: ט נזכר 'אבא' בין התארים 'רבי' ו'מורה דרך', ומתקבל הרושם שהמדובר הוא כתואר ממש, וצריך עיון. על בעיותיו של מקור זה, מתוך נקודת מבט שונה, עמד J. Townsend, *Journal of Theological Studies*, 12 (1961), pp. 56–59. פתרונו של פרופ' טאונסנד, דהיינו – 'אבא' = שלושת האבות: אברהם יצחק ויעקב, נסתר מן המקורות הרשומים בהערה 55 להלן. על-כּל-פנים, מעניינת הצעתו של טאונסנד (שם, עמ' 57, בסמוך לציין להערה 5), שמתי כג: ט נועד לכתחילה למקום אחר. בהגדרת המושג 'אבות' אנו עתידים לזון בע"ה במאמר נפרד.
50. סביר להניח שבמקצועו היה בנאי. בהקשר זה כדאי להזכיר גם את 'אבא יוסף הבנאי' שפעל בימי התנאים (שמו"ד יג: א) ושגם אליו פנו בשאלות מקצועיות, השווה ר"ש ליברמן, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 41 (ויש לתקן שם בשורה 7 מלמטה: 'אבא יוסף הבנאי').
51. קרוב לוודאי שהיה גוי, שכן הסיפור מתייחס לתולדות רומי. אגב, השם 'קולון' אינו ידוע כשם עברי, למעט אולי את שמו של ר' יוסף בר שלמה קולון (= מהרי"ק), שמובנו אינו ברור, השווה מ' מרגליות, אנציקלופדיה לגדולי ישראל, ג, תל-אביב תשי"ח, עמ' 808. עיין גם בהסברו המעניין של קוהרלר (לעיל, הערה 21), עמ' 579, סעיף 24, וצריך עיון.
52. עיין מילונות *Pater D* Liddell & Scott, s.v. πάτερ III; Lewis & Short, s.v. *Pater D*.
53. *Virgil. Aeneas* 5:348, ed. Loeb, p. 468: 'pater Aeneas'

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

הקלאסית, עשוי ללמד על אופיו של הכינוי 'אבא' בעולמם של חז"ל.⁵⁴ מכאן אף יובנו דברי הברייתא, הדנה בקריאת 'אבא' ו'אמא' לעבדים ולשפחות וסיבת הסמכתה של ברייתא זו להמשך סוגיית הירושלמי:

העבדים והשפחות - אין קורין אותם אבא פלוני ואימא פלנית. של בית רבן גמליאל היו קורין (לעבדיהן ולשפחותיהן)⁵⁵ 'אבא טבי' ו'אימא⁵⁶ טביתא' (ירוש' נידה פ"א ה"ה, מט ע"ב)

מחד גיסא, מתקשרת ברייתא זו אל דברי ר' שמעון בן לקיש על-ידי הכינוי 'אימא פלנית', וככל הנראה כך גרס הירושלמי בדבריו, לפי עדותה של המקבילה שבמדרש בראשית רבה מז: ג, מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 473: 'אי זו היא הזיקנה? אמר ר' שמעון בן לקיש, כל שקורין אותה אימא פלנית⁵⁷ ואינה מקפדת'. מאידך גיסא, לאור מסקנתנו דלעיל, מסתבר שאין המדובר במניעת התארים 'אבא' ו'אמא' מכל עבד ושפחה, אלא דווקא מאלה שהגיעו לגיל הזקנה. פירושה של ברייתא זו הוא אפוא, שבעוד שלגבי סתם בני-אדם בגיל העמידה נהוג להוסיף את כינויי הכבוד 'אבא' ו'אמא', הרי העבדים והשפחות אינם מוכובדים דיים כדי שישאו בתארים אלה. דומה שלפירוש זה אף כיוון ר' ישעיה אחרון מטראני (ריא"ז), מחכמי איטליה שבסוף המאה ה"ג, שכתב בפסקיו: 'העבדים והשפחות אין קורין אותן אבא פלוני ואימא פלנית כדרך שקורין הזקנים דרך כבוד'.⁵⁸

עבדו ושפחתו של רבן גמליאל שהקפידו ביותר על קיום המצוות,⁵⁹ אינם ככל העבדים והשפחות,⁶⁰ ולפיכך מחמת מעלתם וחשיבותם ('שאני עבדי ושפחותיו של רבן גמ' דחשיבי' - כ"י פלורנץ), זכו להיקרא בתארים 'אבא' ו'אמא'.

54. וגם כאן קלע ר"י רייפמאן למטרה בכתבו, שם (לעיל, הערה 46): 'אבא (הוא כעין כניי [נראה שצ"ל: כינוי] Pater בלשון רומית)', ואף כאן לא שם איש על לב.

55. לדעת הרב ח"י עהרנרייך, אוצר החיים, ז(תרצ"א), עמ' 62-63, נתערבו כאן שתי נוסחאות ולפיכך הקפתי את המלים המיותרות בסוגריים, והשווה שמחות א: יא: ברכות טו ע"ב.

56. השווה לעיל הערה 42.

57. אמנם בכ"י ואטיקן 30: 'פלנית זקנה' ו'אמא' ליתא. ברם, יש לשים לב לכך שגירסה זו, שהיא כנגד כל שאר כתבי-היד של מדרש בר"ר כולל כ"י ואטיקן 60, יצאה מתחת ידו של סופר מס' 2, ראה: מ' סוקולוף, 'העברית של בראשית-רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30', לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 35-42.

58. פסקי ריא"ז לברכות, מהדורת ליס, ירושלים תשכ"ד, עמ' יז, סעיף ח'. כלום ניתן לשער שר' ישעיה אחרון הגיע לפירוש זה בעקבות השימוש בתואר Pater וכדומה אצל בני סביבתו האיטלקיים? אולם שיטת הרמב"ם בסוגיה זו שונה לגמרי, השווה הל' נחלות ד: ה ובפירוש הרשב"ץ לברכות, מהדורת הילמן, קו ע"ב.

59. עיין בברכות ב: ז; סוכה ב: א; פסחים ז: ב; מכילתא דר' ישמעאל, בא פי"ז, עמ' 68; יומא פז ע"א; ירוש' נידה פ"ב ה"א, מט ע"ד; בבלי שם ו ע"ב.

60. עיין היטב בברכות שם; סוכה שם; יומא שם, וברור שאין כאן מחלוקת בדברי פרופ' קוטשר ז"ל

וזאת לדעת, המשמעות 'אבא' = איש זקן מכובד, שכה רבות יגענו לגלותה במקורות תלמודיים, כבר הובאה בהדיא במקורות נוצריים קדומים. מעדותו של אב הכנסייה הירונימוס, בפירושו למתי כג: ט, אנו למדים שבמנזרים של ארץ-ישראל ומצרים מן המאה הרביעית ואילך – ואולי גם לפני כן – נהגו הנזירים לכנות את הוותיקים והמכובדים שביניהם 'אבא'.⁶¹ כידוע, במהלך הדורות הפך כינוי זה לתואר אצל מנהיגי קבוצות נזירים, וברבות הימים לתארו של ראש המנזר (abbot), שעל-פיו גם כונה המנזר עצמו (abbey).⁶² תואר כבוד זה של הנזירים הראשונים אף נתפרש על-ידי הירונימוס בנסותו לתרץ את הסתירה שבין מתי כג: ט: ⁶³ καὶ πατέρα μὴ καλέσητε ὑμῶν ἐπὶ τῆς γῆς... (= ואל תקראו אב לאיש מכם בארץ, כי אחד הוא אביכם אשר בשמים), לבין המציאות הרווחת במנזרים: Nos si hominem patrem vocamus, honorem aetati deferimus, (= כאשר אנו מכנים אדם 'אבא', זהו כבוד שאנו רוחשים כלפי גילו). אף כאן מצינו את הצירוף של זיקנה (= גיל) וכבוד שהן הסיבות להענקת תואר-הכינוי 'אבא' לנושא.

מציאות זו נראית בעליל מתוך המסופר על אבא פוימין, אחד מחשובי הנזירים שבמצרים במאה הרביעית. בחיבור היווני המביא לנו מאמרותיהם ומדברי חכמתם של אבות הכנסייה, מכונה אבא פוימין תדיר: 'הזקן' (ὁ γέροντος).⁶⁴ סביר אפוא להניח שהמשמעות 'אבא' (= זקן) שבשימושם של אבות הכנסייה, באה להם – כמו במקרים רבים אחרים – מן המסורת היהודית של תואר זה, ושיש בשימוש זה לאושש את מסקנתו שלעיל, בבחינת 'בא זה והושיטה לו בקנה' (בר"ר כ: ד).

(לעיל, הע' 32) אלא לכל היותר 'מעשה לסתור', וכלשון הגמרא ברכות טז ע"ב. והשווה ללשון כ"י פלורנץ (בפקסימיליה, ירושלים תשל"ב, עמ' 31): 'מעשה בעבדיו ושפוחתיו של רבן גמ'... אמנם לשון זו צריכה עיון שכן כרגיל במקורות תלמודיים, אין המעשה אלא מקרה חד-פעמי, ולא מצב תמידי מתמשך. מכמה בחינות עדיף לגרוס לפי הנוסח של שריד הגניזה, כ"י אנטונין 871 (זר לגבורות, ספר היובל לשו"ר, ירושלים תשל"ג, עמ' 574-575; א"י כ"י, גנוי תלמוד בבלי, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 7): '... חוץ מעבריו ושפוחתיו שלבית רבן שהיו קורין עליהם אבא פלוני אימא פלונית. מאי טעמאז משום חזשיב'. אולם גירסה זו מעוררת את הקחד שהוגהה, שכן מן הלשון 'שהיו קורין עליהם' משמע שהמדובר הוא בהספד, וזאת כנראה בעקבות פרשנות הגאונים לברייתא הסמוכה, עיין: אוצר הגאונים לברכות, חלק הפירושים, עמ' 21-22, וצריך עיון גדול.

61. S. Hieronymi, *Presbyteri Opera*, pars I, *Opera Exegetica*, 7; *Commentariorum in Matheum*, Libri IV, Turnholtii, MCMLXIX, p. 213 (= *Corpus Christianorum*, Series Latina LXXXVII).

62. השווה י' קוטשר, שם (לעיל, הערה 32).

63. השווה לעיל, הערה 49.

64. P. Brown, *Apophthegmata Patrum, Poimen*, 76 ff., *Migne*, PG 65, 319A *passim*.

The Making of Late Antiquity, Cambridge Mass. 1978, pp. 81 ff.

ועל-פי הפנייה זו נתעוררתי לעניין 'אבא' אצל אבות הכנסייה).

סיכום

בניגוד לתארים המקובלים – 'רב', 'רבי', 'ורבן' – נתברר ש'אבא' הינו תואר של כבוד הניתן לאנשים מסוימים מחמת זקנותם, ולא מחמת למדנותם וכשרונותיהם. ניתן לראות בשימוש זה צירוף של 'תואר' (title) ו'כינוי' (designation), ובהמשך דברינו, נתייחס ל'אבא' בצירוף מיוחד: 'תואר הכינוי', הואיל ואין הוא תואר כמובן המקובל של המלה. יש מבין האישים נושאי תואר הכינוי 'אבא' שהינם חכמים חשובים כדוגמת אבא שאול, אך רוב רובם של המכונים 'אבא' לא נטלו חלק חשוב ביצירת המשנה התלמוד והמדרש. הפתרון המוצע לעיל למשמעותו של 'אבא' מבוסס על ההקבלה שבין תואר הכינוי 'אבא' הניתן לגברים, לבין תואר הכינוי 'אמא' המיוחד לנשים. ניסינו להסיק מן המפורש על הסתום בדרך ההוכחה המתמטית-לוגית, לפי הנתונים דלהלן:

נתון	דוגמא	מקור
1. אבא = תואר-כינוי הניתן לאיש.	אבא שאול	משנה, תוספתא וכו'
2. אמא = תואר-כינוי הניתן לאשה.	אמא שלום	ספרא שמיני (מילואים) לג
3. אבא = אמא (כלומר לשניהם שימוש זהה).	אבא טבי אמא טביתא	שמחות א:יא; ירוש' גידה א:ה
4. אמא = תואר-כינוי לאשה זקנה.	אמא [פלוגית] ירוש', בבלי, שם; בר"ר מז:ג	
5. אבא = תואר-כינוי לאיש זקן.	אבא קולון אבא פוימין	שהש"ר א:ו:ד אפופתיגמאטה פטרום, פוימין

אמור מעתה שתארי-הכינוי 'אבא' ו'אמא' שנוספו לשמותיהם של גברים ונשים בימי חז"ל,⁶⁵ משמעותם היא, למעשה, 'סבא' ו'סבתא' (= 'זקן' ו'זקנה'). יש להניח שעל-ידי השימוש ב'אבא' ו'אמא' רצו להדגיש את הכבוד וההערצה שרחשו כלפי הזקנים. ונראה לומר שעל-ידי הכרת תופעה זו ניתן להבין את השימוש 'זקן' = אב בלשון הירושלמי, כפי שעמד עליו הגר"ש ליברמן ז"ל.⁶⁶ לכאורה, שימוש זה הוא תמוה, שכן

65. סביר להניח שתואר-הכינוי 'אבא' ניתן לנושאו לעת זיקנה, ושכמקרים רבים תואר-כינוי זה הוחל על מאמריו הקודמים, והוא נקרא 'אבא' על שם סופו. אליבא דאמת, מן המשנה 'מעשה ובדק בן זכאי בעוקצי תאנים' (סנה' ה: ב), אנו למדים שהקפידו בעניין התארים, וחכם קודם שהוסמך נקרא בשמו בלבד. אולם, מן הברייתא 'מעשה ובדק רבן יוחנן בן זכאי...' (סנה' מא סוף ע"א), משתמע שהמקורות הקדומים הוגהו בעקבות הענקת התואר. ושמה כדאי לציין שהמאמרים שהביא אבא שאול בשם חכמים אחרים נובעים מחכמים שפעלו אחרי החורבן, רובם חכמי הדור השלישי. ככל הנראה, הקדום שבהם הוא מחלוקת ר' יהושע וכן עזאי (תוס' כלאים ד: י). ונראה לומר שהדוגמא היחידה של הענקת תואר-הכינוי 'אבא' למפרע, שניתן להצביע עליה בוודאות, היא במאמר: 'אבא שאול אריך בדרו היה, ורבי טרפון מגיע לכתפיו...' (גיטא דר' ע"ב). ברם, כל השאלה של השימוש בתארים באופן רטוראקטיבי טעונה בדיקה מיוחדת, ואין כאן מקומו להאריך. על 'שמעון בנו' (אבות א:יז), עיין פירוש אבות שבמחזור יטרי, עמ' 479.

66. ש' ליברמן, 'תיקוני ירושלמי', תרכ"ז, ד (תרצ"ג), עמ' 378 (העירני תלמיד, ש' אלמלם). ולכל העניין עיין בציינו ובהערותיו של ש' אברמסון, 'תוספות הערות' לתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ח"ג, ירושלים תשכ"א, עמ' 158 (לעמ' 240, הערה 79). בתשובות הרמב"ם, סימן קכט,

באופן הגיוני, היינו חושבים ש'זקינך' שבירושלמי כתובות יא:ו, לד ע"ג ועוד, 67 הוא מישוהו יותר זקן מאביך, כלומר – 'הסב שלך', 68 וכפי שהשתרשה משמעות זו בלשון העברית. ברם, השימוש ב'זקן' ככינוי ל'אב' יכול להסתבר יפה על רקע קיומה של מציאות סימנטית שבה אדם המגיע לזיקנה מכונה 'אבא'.

לאור מסקנה זו, כדאי יהיה לבדוק מחדש את זמנו, מעמדו ומקומו של אבא שאול בעולמם של חכמים, וכן את השימוש בתואר-הכינוי 'אבא' באגדה המקראית. שני הפרקים הבאים יהיו מוקדשים, אפוא, לעניינים אלה.

אבא שאול

אם נכון ההסבר דלעיל, אזי משתמע ממנו שאבא שאול הגיע לזיקנה וחי שנים רבות. ונראה לומר, שיש בהנחה זו ללבן מספר פרטים יסודיים בתולדותיו של חכם זה. לאמיתו של דבר, קביעת זמנו של אבא שאול אינה ברורה כל צרכה. בעוד שאצל מרבית החכמים החשובים של המשנה, מצינו פרטים ביוגרפיים המקשרים אותם עם חכמים אחרים בני דורם, הרי שאין לנו ידיעות כאלו לגבי אבא שאול. 69 יתרה מזו – כולטות בהעדרן מסורות של אבא

נמצא אפוא, ש'זקנו' שבירושלמי מעשרות פ"ה ה"ד, נא ע"ד, היינו 'אביו'. ולולא דמסתפינא הוה אמינא שמשמעות זו אף מצויה בספר 'משנה תורה'. בהלכות קריאת שמע א:ד, בעניין המקור לאמירת 'שמע ישראל' ו'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', מובאת מסורת האגדה על יעקב ובניו: 'בשעה שקבץ יעקב אבינו את בניו... ואמר להם, בני, שמא יש בכם פסלות... ענו כולם ואמרו "שמע ישראל..."', כלומר שמע ממנו אבינו. פתח הזקן ואמר "ברוך שם..."' ייתכן אפוא לומר שבהקשר זה 'הזקן' = האב = אביהם = אבינו. ושמא נמצא זכר לדבר במקור התלמודי של אגדה זו: 'באותה שעה פתח יעקב אבינו ואמר...' (פסחים נו ע"א).

70 וכמוסיף על דבריו נראה לשער שהשימוש 'זקן' = אב מצוי גם במקורות ארץ-ישראליים נוספים, וכבר ציין הר"ש אברמסון בהערותיו שם (לעיל, הערה 66) לתנחומא בובר חוקת לד, עמ' 122. וכך נאמר בבר"ר ט:ה, עמ' 70: 'אמר ר' שמואל בר נחמן ר'כוב הייתי על כתפיו של זקיני ועולה מעירי לכפר חנא דרך בית שאן...'. סביר להניח שהמזוהר הוא באביו של ר' שמואל בר נחמן, ולא באביו אביו, שכן הרכבת הבן על הכתפיים היא פעולה הנועשית כרגיל עליידי האב לבנו הקטן, השווה חגיגה א:א; תוס' טהרות ג:ז, עמ' 663; שם ז:ה, עמ' 667: מכילתא יתרו פ"ד, עמ' 208 ועוד. ומכאן ייתכן שאף דברי ר' יוחנן שבירושלמי מעשרות פ"א ה"ב, מח ע"ד: 'רכוב הייתי על כתפי דסבי...' (= של זקיני) מתייחסים לאביו. על 'סבא' = אבא בלשון הירושלמי, עיין ירוש' פאה פ"א ה"א, טו ע"ג ובמקבילות. אולם, עיין בהערה הסמוכה.

71 ומעניין הדבר שהשימוש 'זקיני' = אבי אביו נמצא אף הוא בפיו של ר' יוחנן (השווה לסוף הערה 67), עיין בר"ר צד:ה, עמ' 1175: 'ר' יוחנן אמ', שאדם חייב בכבוד אביו יותר מכבוד זקיני'. ושמא ניתן לשער שבהתייחסות פרטית-אישית ל'זקן' (זקיני – סבי) הכוונה היא לאב, ואילו בהתייחסות כללית (זקנו – סבו) הכוונה היא לאבי האב. או כלך לך לדרך זו: זקן – סב באופן סתמי, היינו 'אב', אבל בשימוש מקביל עם 'אב', היינו 'אבי האב', וצריך עיון גדול מאוד. 72 השווה י' לוי, 'קטעים ממשנת אבא שאול' (תרגום א"ו רבינוביץ), בתוך: מסלות לתורת התנאים, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 114-115. ידיעה עמומה אחת מדברת על אבא שאול כ'גבל של

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

שאל שנמסרו על-ידי תלמידיו וחכמים אחרים.⁷⁰ בדרך כלל מצויות מסורות כאלו אצל חכמים אחרים בשפע, והן משמשות כחוט השדרה לקביעת זמנו ופרטיו הביוגרפיים היסודיים של אותו חכם.

מחז גיסא – נראה לומר שאבא שאל היה כבר גדול בזמן הבית, שכן הוא מרבה 'לספר כמו עד ראייה מה שהיה בבית המקדש'.⁷¹ רושם זה אף מוצא את חיוקו לאור מאמר תלמודי 'כרונולוגי',⁷² הרואה את אבא שאל כקודמו או כבן דורו של ר' טרפון, שעוד שימש בכהונה בזמן הבית.⁷³ אין תימה, אפוא, שהרמב"ם⁷⁴ ור"י אבן עקנין⁷⁵ העמידו את אבא שאל בין חכמי הדור שראו את החובן, יחד עם רבן יוחנן בן זכאי ותלמידיו.⁷⁶ מאידך גיסא – מצינו שאבא שאל מסר מחלוקת ר' יהושע ובן עזיי (תוס' כלאים ד' י', מהדורת ליברמן, עמ' 220), ואת דברי ר' עקיבא (שם סנהדרין יב' י', מהדורת צוקרמנדל, עמ' 435), והחולקים עליו (שם, אהילות ו' ו', עמ' 603).

מסתבר שאפילו אותה מסורת ידועה של 'אבא שאל אומר משמו' של רבן יוחנן בן זכאי (אבות פ"ב מ"ח), אינה אלא 'משום רבי עקיבא שהיה אומר משמו' של ריב"ז (אבות דר' נתן, נוסחא ב', פכ"ט, מהדורת שכטר, עמ' 59). משום כך נוהגים החוקרים החדשים להעמיד את אבא שאל בין התנאים של הדור הרביעי. ר"י לוי כותב: 'נראה כי היה צעיר מר"ע ומבן עזאי. כנראה היה תלמידו של ר"ע והיה חי בערך בשנת 150 למספר האירופי',⁷⁷ ואף הר"ח אלבק הסכים לדבריו.⁷⁸ בדרך זו הלך גם הרי"ן אפשטיין שכתב: 'אפשר וקרוב שהיה חברו של ר' יהודה',⁷⁹ אם כי הסתפק אם אבא שאל היה תלמידו של ר' עקיבא.

- בית רבי' (פסחים לד ע"א). ככל הנראה, אין הכוונה לר' יהודה הנשיא אלא לבית הנשיא סתם, עיין בדוגמאות שהביא ר' לוי, שם' עמ' 116, והערה 3 שם, והוסף עליו: מגילה יא ע"א (וצריך לומר שם: 'בימי רומיים', עיין דקדוקי סופרים למגילה, עמ' 41, אות ש').
70. וטעות נפלה בדבריו של א' ביכלר, שם (לעיל, סוף הערה 26) עמ' 26, השווה מסכתות דרך ארץ, מהדורת היגער, עמ' 150.
71. א' היימאן, שם (לעיל, הע' 8), עמ' 1106. על קדמותן המופלגת של המסורות שבפי אבא שאל עמד א' ביכלר, שם (לעיל, הערה 70) עמ' 27–29. השווה גם ר"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 160, הערה 8.
72. נידה כד ע"ב, עיין להלן.
73. תוס' סוטא ז: טו, מהדורת ליברמן, עמ' 196 ובמקבילות מצוינו שם, שורה 132; קידושין עא ע"א.
74. רמב"ם, שם (לעיל, הערה 9). עמ' כח (הפרק הרביעי).
75. ר"י אבן עקנין, שם (לעיל, הערה 13), עמ' 18.
76. ר"י אבן עקנין אף העמיד את אבא שאל בין חבריו של ריב"ז (דור עשירי) לפני תלמידיו המפורסמים (דור אחד-עשר). שני הראשונים גם יחד רואים את אבא שאל כקודמו של ר' טרפון, וברור שכך גם דעתו של ר' יהודה בר' קלונימוס, עיין: יחסי תנאים ואמוראים, ערך 'חייא', מהדורת הרב י"ל מימון, א, עמ' רנא.
77. ר' לוי, שם (לעיל, הערה 69), עמ' 115.
78. ח' אלבק, שם (לעיל, הערה 19), עמ' 230.

את המסורת התלמודית ה'כרונולוגית' – 'אבא שאול ארוך בדורו היה ורבי טרפון מגיע לכתפו... הרואה את אבא שאול כמי שקדם לר' טרפון', דוחה ר"י לוי בטענה שהגירסה הראשונה הייתה: 'ר"ט ארוך בדורו ואבא שאול מגיע לכתפו, אבא שאול ארוך בדורו ור"מ מגיע לכתפו וכו'', וכיוון שכוונת הגמרא בנידה כד ע"ב הייתה להבליט לפנינו את גובה קומתו של אבא שאול, הקדימוהו לפני ר' טרפון.⁸⁰ ברם, שיטה זו נתקלת בקשיים, שכן, אם לפי דברי החוקרים, אבא שאול הוא תלמידו של ר' עקיבא וחבירו של ר' יהודה בן אלעאי, אזי היו צריכים להעמידו אחרי ר' עקיבא ולא לפניו, כפי שמעידות כל הנוסחאות המדויקות של ברייתא זו.⁸¹

ותו – מנוסחא מעולה של מסורת זו שבמדרש הגדול, מתברר שהיא נשנתה כברייתא נפרדת,⁸² ולא כהמשך לברייתא הראשונה שבנידה כד ע"ב, המלמדתנו על מעשיו המופלאים של אבא שאול כ'קובר מתים':

תאנא אבא שאול אומר קובר מתים הייתי. פעם אחת רצתי אחרי צבי...
תניא אבא שאול אומר ואיתימא ר' נתן אומר: קובר מתים הייתי. פעם אחת נפתחה מערה... ושמא תאמר ננס היה? אבא שאול ארוך היה,

דתניא

(א)	אבא שאול ארוך בדורו היה,	ור' טרפון מגיע לכתפו,
(ב)	ר' טרפון ארוך בדורו היה,	ור' עקיבה מגיע לכתפו היה,
(ג)	ר' עקיבה ארוך בדורו היה,	ור' מאיר מגיע לכתפו,
(ד)	ר' מאיר ארוך בדורו היה,	ור' מגיע לכתפו,
(ה)	ר' ארוך בדורו היה,	ור' אחיה מגיע לכתפו,
(ו)	ר' אחיה ארוך בדורו היה,	ורב מגיע לכתפו,
(ז)	רב ארוך בדורו היה,	ורב יהודה מגיע לכתפו...

(מדרש הגדול לדברים ג: יא, מהדורת פיש, עמ' מט)

אמור מעתה שיסודה של ברייתא זו במסורת תנאית עצמאית המתארת את קומתם הפיזית של החכמים לפי סדר דורותיהם. לעניות דעתי, כשם שאין לפקפק בשמותיהם של בחירי

79. ר"ן אפשטיין, שם (לעיל, הערה 71), עמ' 160, ועיין שם, עמ' 161 ובמקורות שהביא בסעיפים 3-5, ומהם מסתבר שהיה לו לאבא שאול משא ומתן עם תלמידי ר' עקיבא: ר' יהודה ור' יוסי, עיין היטב בספרי ווטא נשא ה: ב, מהדורת הורוביץ, עמ' 228-229. ברוח דברים אלה חיברתי את הערך Abba Saul באנציקלופדיה יודאיקה, כרך ב' (1972), עמ' 40, וכאן הנני חוזר בי ממה שכתבתי שם על זמנו של אבא שאול.

80. י' לוי, שם (לעיל, הערה 69), עמ' 116. ר"ן אפשטיין, שם (לעיל, הערה 71), עמ' 160 כותב שהקדימו את אבא שאול מפני שרצו לספר עליו.

81. לפי שיטה זו, אבא שאול היה צריך להיות בין סעיף ג' (ר' עקיבא) וסעיף ד' (ר' מאיר), עיין בנוסח הברייתא המובאת להלן בסמוך. רשימת הנוסחאות המדויקות הגורסות את ד' עקיבא מצויה אצל אפשטיין, שם, הערה 4. וכן הוא בכ"י ואטיקן 111 (ועיין להלן, הערות 85-86).

82. ונראה לומר שזוהי גם דעתו של ר"ן אפשטיין, שם (לעיל, הערה 71), עמ' 160.

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

התכמים בדורותיהם: ר' טרפון - ר' עקיבא - ר' מאיר - רבי - ר' אחיה (= ר' חייא)⁸³ - רב - רב יהודה, המסודרים במעין 'רשימה כרונולוגית'⁸⁴ דור אחר דור, מן הדור השני של התנאים ועד לדור השני של אמוראי בכל, נראה לומר שאין לפקפק בראשיתה של המסורת הנתמכת על-ידי כל כתבי-היד⁸⁵ ונוסחתאות הראשונים⁸⁶: 'אבא שאול ארוך בדורו, ור' טרפון מגיע לכתופו'.

בעקבות ידיעה בסיסית זו ובעקבות בירורינו על אופיו של תואר-הכינוי 'אבא', נראה לשער שאבא שאול התחיל את לימודיו בזמן הבית, וכיוון שהאריך ימים והגיע לזקנה מופלגת, עוד זכה לשמוע תורה מפיהם של התנאים בני הדור השני והשלישי. אם נכונה הנחתנו דלעיל שהתואר 'אבא' אינו בא לציין דרגה של חכמה או הסמכה כלשהי, אזי ניתן להבין שאבא שאול היה מקורב לחכמים ושמע תורה מפיהם במשך שנים רבות, אך לא זכה למינוי רשמי ולתואר 'רבי'⁸⁷, ולא עמד בראש בית-מדרש כלשהו. עובדה אחרונה זו מסתברת מתוך העדרן הגמור של שמועות שנמסרו מפיו של חכם זה על-ידי תלמידים ושומעי לקחו.

83. הכתיב 'אחיה' = חייא הינו בעל חשיבות מיוחדת הואיל והוא נוגד גמרא מפורשת, מו"ק כ ע"ב ('ר' חייא לחוד רבי אחיה לתוד'), וצריך עיון גדול, ואין כאן מקומו להאריך. דוגמאות נוספות לחילוף חיייה-אחיה מצויות בבר"ר ו: ה, עמ' 44, שו" 11: שם יג: טז, שו" 1 ועוד. ועיין כעת בספר עזר הדת לר' יצחק פולקר, מהדורת י' לוינגר, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 85, ובהערה 82, שם, ואף דברים אלה צריכים עיון גדול.

84. חלקים מרשימה 'כרונולוגית' זו מאומתים על-ידי מקורות תלמודיים נוספים, כגון: ירוש' סנהד' פ"א ה"ב, יט ע"א; בבלי שם יד ע"א; שם ה ע"א. ושמא ניתן לשער שמרשימה זו הכורכת את שמו של אבא שאול עם גדולי התנאים, הסיק הרמב"ם את מסקנתו בדבר השוויון שבין התארים 'אבא' ו'רבי', עיין בדברינו לעיל ובהערה 20. ברם, אין לשכוח שרשימה זו נועדה למסור לנו את קומתם הפיזית של האישים הנזכרים, ולא דווקא את קומתם הרוחנית. יש בכוחו של פרט זה להסביר, מחד גיסא, את הכללתו של אדא דיילא, שמשו של רב יהודה (השווה א' היימאן, שם [לעיל, הערה 8], עמ' 105) בהמשך 'האמוראי' לברייתא (עיין רי"ן אפשטיין, שם [לעיל, הערה 71], עמ' 160), ומאידך גיסא, את אי-הזכרת ר' אליעזר או ר' יהושע כקודמו של ר' עקיבא. רק ככ"י ואטיקן 111 לנידה, פקסימיליה תשל"ד, 307 ע"ב מצויה הגירסה 'גדול בדורו', אלא שאין גירסה זו מופיעה אצל שמו של אבא שאול: 'אבא שאול ארוך בדורו היה... ר' טרפון גדול בדורו... ר' עקיבא גדול בדורו... וכו', ונראה לשער אפוא, שזוהי גירסה 'מתוקנת'. קומתו של רב היתה לשם דבר והוא אף זכה לכינוי 'אבא אריכא' (עיין חולין קלו ע"ב וברש"י שם). אולם רא"ש רוזנטל ז"ל (ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 336) הטיל ספק בפשט זה, עיין שם.

85. כולל כ"י ואטיקן הנ"ל (לעיל, הערה 81), וכן הוא בכמ"ר ט: כד, דפוס ווילנא ל ע"א.

86. יחסי תנאים ואמוראים (לעיל, הערה 76); ילקוט שמעוני סוף חוקת, רמז שס"ה, מאמר 10; הגדות התלמוד, פ ע"ג-ע"ד; עין יעקב; מדרש הגדול לדב' ג: יא (עיין לעיל בפנים), והשווה ר"ח לנידה שם, מהדורת א' הורביץ, הדרום, נא (תשמ"א), עמ' 62 ובהערה 131, שם.

87. ואין בכוחו של האזכור היחיד של ר' שאול בספרות התנאים (ספרי שופטים פס' קפ"ה, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 226) הידוע לנו לפי שעה, לשנות מסקנה זו. מעניין לציין שגירסה זו

אבא אליהו

תואר הכינוי 'אבא', שצורף לשמותיהם של חכמים ואישים מימי הבית השני ואילך, אינו מופיע לפני שמותיהם של אישי המקרא הנזכרים באגדת חז"ל.⁸⁷

יוצא מכלל זה הוא אליהו הנביא שכונה כפי התנא, ר' יוסי: 'אבא אליהו' (סנהדרין ק"ג סוף ע"א). רישומו של כינוי זה מורגש בספרי אגדה מאוחרים: פסיקתא רבתי לב (עניה סוערה), מהדורת איש-שולם, קמא ע"ב,⁸⁸ כלה רבתי ד: לא, מהדורת היגער, עמ' 272-273;⁸⁹ וסדר אליהו זוטא פט"ו, מהדורת איש-שולם, עמ' 197.⁸⁹

בפירושו לגמרא בסנהדרין שם כתב רש"י: 'אבא - חביבי וגדולי'. מדבריו משתמע, ש'אבא' הינו כינוי של כבוד והערצה, ואמנם, כפי שראינו לעיל, כך משתמע גם מדבריו של ר' ישעיה דטראני, שהבליט את שימושו של כינוי זה אצל 'הזקנים'.⁹⁰ ק' קוהלר, ביקש, בהתאם לשיטתו, לראות בכינוי זה הניתן לאלהו הנביא, את המשמעות של 'אדם קדוש - חסיד נערץ' (a venerable saint).⁹¹

ברם, לא קשה לשער שתואר-כינוי זה ניתן לאלהו הנביא עקב זקנותו המופלגת. יש לזכור שאלהו הנביא לא מת (השווה מ"ב ב: יא), ולפיכך אין לך איש מאישי המקרא המצטיין בזקנה מופלגת, והמופיע בהזדמנויות שונות בימי חז"ל, כאלהו הנביא. זוהי כנראה גם דעתם של המפרשים האלמונים ששיטתם הובאה בתוספות: 'י"מ] = יש

נתמכת על-ידי כל נוסחאות הספרי (מלבד הילקוט שמעוני), אולם הירושלמי גורס כאן 'אבא שאול', עיין בהערות פינקלשטיין, שם. א' היימן, שם (לעיל, הערה 8) לא שם לב לגירסה ר' שאול' שבספרי, ואילו ברשימת התנאים בנספח לחיבורו הגרמני של D. Hoffmann, *Zur Einleitung in die halachischen Midrashim*, Berlin 5647 (1886-1887) p. 89 צויין השם בסימן שאלה.

87. למעט, כמובן, אותם מקרים ספורים שבהם הבן מזכיר את אביו, כגון: 'אבא עמרם' שבדברי אהרן אל משה (אבות דר' נתן נו"א פ"ט, מהד' שכטר, עמ' 41). והשווה להלן, ריש נספח ב'.
88. 'נגלה עליו אבא אליהו, אמר לנער... וכן הוא בכ"י פרמא 1240. אולם בפרד"כ יח: ה, מהדורת מנדלבוים, עמ' 296: 'אתגלי אליהו' (בכ"י פרמא נוסף: 'ז"ל') על ההוא מינוקא... ומסתבר ש'אבא' שבפסיקתא רבתי אינו אלא תוספת שניתוספה על-ידי המתרגם לעברית! ונעלם הדבר מעיניו של א' מרגליות, אליהו הנביא בספרות ישראל... ירושלים תש"ד, עמ' 85, הערה 7.
89. עיין במבוא של מ' היגער, שם, עמ' 78, ד"ה: 'שם', סימן ל"א. ונראה בעיני, שהמאמר שבמסכת כלה רבתי הושפע מן המאמר של ר' יוסי שבסנהדרין ק"ג ע"א-ע"ב, ושמא אינו אלא עיבוד ספרותי שנעשה על-פיו, וצריך עיון.

89. אולם בכ"י פרמא: 'אמר אליהו ז"ל, ו'אבא' ליתא, עיין צונץ-אלבק, שם (לעיל, הערה 1), ראש עמ' 56. על הגירסה 'אבא אליהו' שבכתב-יד אוקספורד וברי"ף לשבת יג ע"א, כבר ציין אלבק, שם, עמ' 293, הערה 135 (והשווה שם, עמ' 292, הערה 131), לדקדוקי סופרים לשבת, עיין שם, עמ' 21, אות ח' בהגהות: מדרש הגדול לויק' יח: יט, מהד' שטיינזולץ, עמ' תקכו (=ספר המעשיות לר"מ גסטר, ס' פב, עמ' 54). ושמא כדאי להעיר ש'אבא אליהו' נמצא גם בהבאה מן הירושלמי ברכות פ"ט ה"ב, יג ע"ג שבמדרש הגדול לבר' א: כה, מהד' מרגליות, ריש עמ' נד. אולם בכל כתיב-היד והנוסחאות של הירושלמי 'אליהו' סתם (וכן הוא בסיפורים הסמוכים) ו'אבא' ליתא.

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

מפרשים] דכל מקום שהוא מזכיר "ההוא סבא" הוא אליהו.⁹² ברם, שיטתם של היש מפרשים' לא נתקבלה על דעתם של בעלי התוספות, הסומכים כנראה על מסורת הגאונים: 'ישש' [= ושאלתם] - כל היכא דאמרינן ההוא סבא מאן הוא? כך ראינו - שאינו אדם ידוע אלא זקן סתם שהיה נמצא באותה שעה... ולא תעלה על דעתך שמא אליהו הוא.⁹³ על אף מסורת ברורה זו, נראה, שלפחות בדמיון העממי נתפס אליהו הנביא בהתגליותיו השונות כמי שמופיע 'בדמות סב חד'.⁹⁴ ייתכן, אפוא, שתואר הכינוי 'אבא', שלעניות דעתנו ניתן לוקנים מכובדים, ניתוסף לשמו של אליהו הנביא לציין את זקנותו.

נספח א'

תואר הכינוי 'אבא' אצל חכמים מתקופת האמוראים

לדעת ר"י לוי 'שם התאר "אבא" חדלו כבר מלהשתמש בו בזמן ההוא [= כימי האמוראים].⁹⁵

ברם, פורתא לא דק. אמת הדבר, שלעומת תקופת התנאים, מעטים הם נושאי תואר הכינוי 'אבא' אצל החכמים שפעלו בתקופת האמוראים, וניתן להצביע על דוגמאות תדודות בלבד, ורובן ככולן מתוך הספרות המדרשית. בין הודאיים שבהם ניתן למנות:

(1) אבא חילפיי בר קרייא - בר"ר יט: ג, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 171-172 (לפי כ"י ואטיקן); שם פב: ח, עמ' 987, ועיין ב"ב קכ"ג סע"א.

(2) אבא חלפי בר סמקיי - בר"ר נא: ב, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 533. חכם זה מסר בשם ר' יהודה בר סימון, עיין שם בחילופי נוסחאות לשורה 3.

(3) אבה הושעיה איש טירייה - בר"ר נח: ב, עמ' 620 (לפי כ"י ו) ובמקבילות.

(4) אבא יוסי (בן קתריי??) - בר"ר כב: יב, עמ' 219, עיין שם בחילופי נוסחאות לשורה 3, וצריך עיון לבירור שם אביו.

כפי הנראה, אבא כהן בר דלא אינו אמורא אלא תנא, עיין ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב 1969, עמ' 162; בר"ר צג: י, עמ' 1159 ובהערות אלבק שם, וצריך עיון גדול, שמא המדובר בשני חכמים שונים.

זמנו של החכם החסיד אבא תחנה⁹⁶ חסידא, שמעשה יחיד בלבד מחסידותו מובא בקה"ר ט: ז אינו ידוע. ברם, סביר להניח שפעל כימי האמוראים ולפיכך ייתכן שיש להוסיפו לרשימה הנ"ל.

90. השווה לעיל, בסמוך לציון להערה 58. אולם השווה לדברי רש"י בכרכות טז ע"ב, לעיל הערות 11-10.

91. קוהלר, שם (לעיל, הערה 21), עמ' 580.

92. תוספות לחולין ו ע"א, ד"ה: 'אשכחיה ההוא סבא'.

93. תשובות הגאונים הרכבי, סימן כג, עמ' 9-10.

94. השווה פדר"כ יא: כב, מהדורת מנדלבוים, עמ' 197.

95. לוי, שם (לעיל, הערה 69), עמ' 115, ועיין שם, הערה 3.

96. כך הכתיב בדפוסים הראשונים, וכבר ציין ר"א היימאן בערכו לדה"א ד: יב. ועיין עוד סוטה ט: ט ('תחינה בן פרישה').

חכם בשם 'אבא חייא' שדרשתו הבלתי ידועה לשמ' לד: כח הובאה במדרש חדש לבראשית א: א,⁹⁷ אינו ידוע ממקום אחר. ברם, חשוב לציין שדברי אבא חייא הובאו בין דבריהם של רבינו (= ר' יהודה הנשיא?) והתנאים ר' עקיבא ור' יהושע, ולפיכך ייתכן שהמדובר הוא בתנא ר' חייא.

אבא יוסי שבמנחות לג ע"ב אינו אלא האמורא רב יוסף, עיין בדקדוקי סופרים למנחות שם, עמ' 81, אות ט'.

ככל הנראה, 'אבא שאול' משמיה דרב' שבנידה לח ע"א אינו אלא התנא אבא שאול כפי שמוכח מכתב-יד מינכן, שם חסרות המלים 'משמיה דרב'. אולם בכתב-יד ואטיקן 111⁹⁸ נמצאת הגירסה: 'אבא סילוק משמיה דרב'. עד כמה שידוע לי, חכם בשם 'אבא סילוק' אינו נזכר במקום אחר בספרות חז"ל. אמנם, צריך עיון שמא המדובר בתלמיד בלתי ידוע של רב.

אבא אנטולי הנזכר בירושלמי דמאי פ"ה ה"ט, כד סוף ע"ד לא היה חכם, ואינו נכלל אפוא בדיוננו כאן. בעקבות מסקנתנו דלעיל, ניתן להניח שנקרא 'אבא' בגלל זקנותו. השמות 'אבא מרי' אבמרי' 'אבדן' (= אבא יודן) וכדומה טעמים ברור מיוחד, שכן לא ברור אם המדובר בשם או בתואר-הכינוי. ותריש לבדוק את סיבת הכתיבה במלה אחת. לעומת מיעוט השימוש בתואר הכינוי 'אבא' אצל האמוראים, וזאת, ככל הנראה, אצל אמוראי ארץ-ישראל בלבד, מרובים הם האמוראים בארץ ובבבל ששם הפרטי הוא 'אבא'.⁹⁹ יש לשים לב לכך ששם זה נדיר מאוד אצל חכמים שפעלו בתקופת התנאים,¹⁰⁰ בה כשעה שהוא מצוי בתואר-כינוי של חכמים ואישים שונים מתקופה זו.¹⁰¹

ושמא ניתן למצוא קורלציה בין שתי התופעות? לאומר – שימושו המקורי של 'אבא' היה כתואר-כינוי,¹⁰² שבמהלך הדורות הוסב לשם פרטי, ובסופו של דבר גבר השימוש המאוחר על השימוש הקדום. הנחה זו עשויה לתרץ לנו את מיעוט השימוש ב'אבא' כתואר-הכינוי בתקופת האמוראים.

97. א"א אורבך, 'שרידי תנחומא-ילמדנו', קבץ על יד, ו (טז), עמ' 11–12, ועיין בהערה 50, שם. ויש לתקן במבוא, שם, עמ' 5 (במקום עמ' 52 הערה 3): עמ' 12, הערה 50.

98. פקסימיליה, 324 ע"ב.

99. השווה ר"א היימאן, שם (לעיל, הערה 8), עמ' 1–59.

100. עיין במאמרו הנזכר של הרא"ש רוזנטל ז"ל (לעיל, הערה 4), עמ' 343–344, הערה 32.

101. יש לשים לב לכך שתואר-כינוי זה מצוי אצל אב ובנו: 'אבא חלפי אומר משום אבא חגרא (בכ"י קאופמן: גרא) אביו' (דרך ארץ רבה א: ט, מהדורת היגער, עמ' 275), אלא שבתוס' ב"ק ט: לב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 366 מובא שם הכן בתואר 'רבי' ואילו האב נזכר בשמו בלבד: 'ר' שמעון בן אלעזר אומר משום ר' חילפאי בן אגרא', והשווה שבת קה ע"ב ובדקדוקי סופרים, עמ' 230, אות ק'. ואמנם קצת תמוה שהמדובר ב'זקן בן זקן', והשווה לעיל: 'אבא שאול בן אמא מרים'. ברם, ייתכן שגירסת התוספתא היא עיקרית. בין כך ובין כך, אין ללמוד ממקרה חד-פעמי. ממקור אחר אנו למדים שאישים בעלי תואר-הכינוי 'אבא' אף למדו זה אצל זה, והשווה קידושין פ"ד מ"ב: 'אבא גוריון איש ציידן אומר משום אבא גוריא'.

102. ושלא כדעתו של ש' קליין (לשוננו, א (תרפ"ט), עמ' 362), ש'אבא' הוא קיצור של השם המקראי 'אברהם'.

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

קריאת השם הפרטי 'אבא' על-פי תואר-הכינוי 'אבא' רומזת כנראה ל'זקן', דהיינו – שההורים מאחלים לתינוק שזה עתה נולד, שיגיע לזקנה ולאריכות ימים. יש לראות מעין הקבלה מודרנית לכך במנהג להוסיף את הכינויים 'אלטר' (אלטער) 'אלתר' = זקן ו'אלטא' (אלטע) = זקנה, על-פי היידיש,¹⁰³ לשמותיהם של התינוקות, כסגולה לאריכות ימים.¹⁰⁴ שמעתי גם על המנהג של הוספת שם זה לשמו של חולה כסגולה להחלמה ולאריכות ימים. לצד שני, ייתכן שצימצומו והיעלמו של תואר-הכינוי 'אבא' אצל חכמים ואישים שפעלו מתקופת האמוראים ואילך, כרוך בהתפשטותו של התואר 'אבא' אצל נזירים, אנשי כמורה וראשי מנזרים בכנסייה הנוצרית.¹⁰⁵

נספח ב'

'אבא ו'אבי' בדברי התלמידים על רבותיהם

לפי שעה טרם מצינו פניות ישירות של התלמיד אל רבו בלשון 'אבא' 'אבי' וכדומה. הכינוי 'אבא חלפתא' שבפי ר' יוסי מוסבר על-ידי כך שהמדובר הוא כאביו ממש (ר' חלפתא). כבר העיר הגר"ש ליברמן ז"ל,¹⁰⁶ ששימוש זה הינו מיוחד לבבלי.¹⁰⁷ במקורות וננאים, כגון בתוספתא,¹⁰⁸ מכנה ר' יוסי את אביו תדיר: ר' חלפתא.¹⁰⁹ ברם, יש לתת את הדעת לברייתא שבתוס' סוטה ח:ו, מהדורת ליברמן, עמ' 204 (לפי כ"י ערפורט) ומקבילותיה, שבהן מכנה ר' יהודה את ר' חלפתא: 'אבא חלפתא'. בעל מסורת הש"ס לסוטה לד ע"א ביקש להגיה את הבבלי ולגרוס: ר' יוסי, אך ברור שאי אפשר לעשות כן נוכח המקבילות האחרות, וצריך עיון.¹¹⁰

מקור אחר שיש לו לכאורה ללמד על 'אבא' במשמעות אבי-רבי הוא בדברי שמואל 'ומודה לי אבא... (יבמות נו ע"ב), לפי פירושו של רש"י, שם: 'משום דקשיש מיניה קרי ליה אבא, כמו לשון נשיאי ודבי'. אך דא עקא ששמואל אינו תלמידו של רב, ולפיכך מסתבר כשיטת בעלי התוספות שם, ד"ה: 'אמר שמואל, ש'אבא' כאן אינו תואר, אלא שמו הפרטי של רב ('אבא אריכא').

103. דומה שאף השמות העממיים 'נאבע' (= סתא) ו'זיידל' (= סבא?) שייכים לקטיגוריה זו, אם כי לא הובאו בערוך השלחן (עיין בהערה 104, להלן).
104. עיין ערוך השלחן, אה"ע, הלכות גיטין, סימן קכט, שמות הנשים, סעיף א, הוצאת התלמוד (ללא תאריך), נו ע"ד, ושם דברים מאלפים על התפתחות מנהג זה.
105. השווה לעיל, עמ' 102.
106. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה למעשרות, סוף עמ' 680–681, שורה 25; תוספתא כפשוטה למעשר שני, עמ' 725, שורה 42; תוספתא כפשוטה לשבת, עמ' 203, שורה 5.
107. המקורות נרשמו אצל רח"י קוסובסקי, אוצר השמות לתלמוד הבבלי, א, 16 ע"א...
108. השווה רח"י קוסובסקי, אוצר לשון התוספתא, ג, 220 ע"ב–ע"ג.
109. ושנא ניתן לגלות עניין בגירסתו של בעל יחסי תנאים ואמוראים (מהדורת הרב י"ל מימון, עמ' שח) בתוס' ב"ב ב: י (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 400): 'א"ר יוסי פעם אחת בא ר' יוחנן בן גורי אצל אבא ר' חלפתא... ככל הנראה גירסה זו היא בעקבות השימוש הרווח בבבלי.
110. ועיין תוספתא כפשוטה לסוטה, סוף עמ' 697.

אם בחייו אין התלמיד מתייחס אל רבו כ'אביו', לא כן לאחר מותו. וכך הספיד ר' עקיבא את ר' אליעזר רבו: 'אבי אבי רכב ישראל ופרשיו...' (אבות דר' נתן, נו"א, פכ"ה, מהדורת שכטר, עמ' 81). ברם, אין לפנינו שימוש חפשי בלשון 'אבי' אלא נוסח המוכתב על-פי הדוגמא המקראית של אלישע.¹¹¹ מאלף הוא שתגובתו הראשונה של ר' עקיבא בשמעו את הבשורה המרה על פטירת רבו היתה בלשון 'רבי' ו'מרי': 'אללי עליך רבי (כצ"ל!) אללי עליך מדי...' (אדר"נ, שם).

יתרה מזו! אפילו בדברי ההספד הנ"ל של ר' עקיבא על מות ר' אליעזר רבו, מצויה מקבילה חשובה הגורסת 'רבי רבי רכב ישראל ופרשיו' במקום 'אבי אבי...', עיין מסכת שמחות ט:ב, מהד' היגער, עמ' 169; מהד' זלוטניק, עמ' 26. וחשוב להדגיש שמסורת זו אף מופיעה בתרגום יונתן למ"ב: 'רבי רבי זטב להון לישראל בצלותיה מרתיכין ופרשין'. דומה שהסגנון המקראי המיוחס לר' עקיבא הוא שהשפיע על סגנונם של מדרשי האגדה העוסקים בפטירת משה, כגון:

(א) ואף יהושע היה מצטער עליו ובוכה ומתאבל ואומ' אבי אבי רבי רבי! [אבי-] שגדלני מנעורי עד היום הזה. ר' - שלמדני תורה.

(אדר"נ, הוספה ב' לנו"א, מהדורת שכטר, אמ' 157)

(ב) מיד קרע בגדיו וצעק ובוכה ואמר: רבי רבי אבי אבי ואדני.¹¹²
(תנחומא כוכר ואתחנן ו', עמ' 12)

ברם, אף במדרשים אלה אין 'אבי' משמש ככינוי במקום התואר 'רבי' אלא הובא יחד עמו כתוספת חיבה.

סיכומו של דבר - העדות היחידה על השימוש בלשון 'אבי' בדברי התלמידים על רבותיהם הוא בשעת ההספד על פטירתם. ככל הנראה, נועדה קריאה זו להביע את יתמותו ובדידותו של התלמיד אחרי מות רבו.¹¹³

111. השווה לעיל ובהערה 34, שם.

112. בדברים רבה מהדורת ליברמן, עמ' 41: ר' ר' אדני אבי. ייתכן שגירסה זו מעידה על הנוסח 'ר' אדני אדני' כדוגמת תגובתו הראשונה של ר' עקיבא ('רבי ומרי'), וסמי מכאן 'אבי אבי!' אולם בשריד הגניזה של תנחומא ואתחנן (כ"י אוקספורד 2859, 12 ע"ב): 'רבי רבי, אבי אבי, אדני אדני', וצריך עיון. והשווה עוד למסופר על יהושפט מלך יהודה 'שבשעה שהיה רואה תלמיד חכם היה עומד ומכסאו ומחבקו ומנשקו וקורא לו "אבי אבי" (רבי רבי מרי מרי) (מכות כד ע"א). וחשוב להדגיש שהתיבות 'אבי אבי' ליתא בכל הנוסחאות שבמכות ובמקבילה שבכתובות קג ע"ב, השווה דקדוקי סופרים על אתר; רמב"ם, הלכות מלכים, ב:ה; תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהדורת פריימן-גויטיין, עמ' 23; מדרש תהלים טו:ו; מהדורת בובר, עמ' 118.

113. עיין היטב בהספדו של ר' עקיבא על ר' אליעזר רבו: '...אללי עליך רבי... מרי, שהנחת כל הדוד יתום, אבי אבי רכב ישראל ופרשיו'.

לחקר הכינויים והתארים: א. 'אבא'

ואני בבואי לסיים מאמרי זה בפרוס הפסח תשמ"ג, הגיעתני הבשורה המרה על מותו של

חכם חכמים,
גאון גאונים,
אחרון הראשונים,
והראשון שבאחרונים.
מרי הילכן,
מרי מכלה,
מרי אלפנה.
מרי מצוותה,¹¹⁴
ראש חכמי דורנו, הגאון האמתי

ר' שאול בהר"ר משה פרופ' ליברמן ז"ל

מי יתן לנו תמורתו!
מי יתן לנו כיוצא בו!
עליו אני קורא:

אללי עליך רבי!
אללי עליך מרי!
הנחת כל הדור יתום,
אבי אבי, רכב ישראל ופרשיו!

114. השווה ויק"ר ג: א, מהדורת מרגליות, עמ' נד-נו ובחילופי נוסחאות, שם.